

PIHURIK JUDIT

Második világháborús naplók és emlékiratok mint történeti források¹

Az első világháborút követő években a veteránok fronttörténetei szóban és írott formában is a közbeszéd szerves részévé váltak,² ám a második világháborúhoz kapcsolódó élményanyag évtizedekig kibeszéletlen maradt. Munkám célja szubjektív források – nagyrészt kiadatlan naplók és napi feljegyzéseken alapuló visszaemlékezések³ – vizsgálatával annak felvázolása, hogyan élték meg ezt a sorsfordulót a szovjet hadszíntéren harcoló magyar katonák. Mivel minden személyes írás és megszólalás a szerző nézőpontját érvényesíti a történet elmondásában, kutatásom az egyén történelmi szerepének és szerepfelfogásának megismerésére és értelmezésére irányul. A naplók alapján bemutatható a katonákat jellemző mentalitás, ami a kor közgondolkodásáról is képet ad, hiszen kezdetben ez tükröződik vissza a feljegyzésekben.

A szovjet frontot megjárt katonák⁴ írásai közül számosat még 1942–1943-ban publikáltak.⁵ Ezek a beszámolók a riasztó, embertelen „szovjetparadicsomról”⁶ szólnak: a háború

¹ A tanulmány az OTKA T 042763 sz. kutatásai támogatásával készített PhD-értekezés – Pihurik Judit: Naplók és memoárok a keleti hadszíntérről. 1942. Szeged, 2005. (kézirat) – vonatkozó fejezetének átdolgozott és kiegészített változata.

² Lásd például: Környeiné Gaál Edit: *Az első világháború emlékei a népi kézíratos forrásokban és a szájhagyományban*. Debrecen, 1985.; Szent Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek és családi levelek az első világháborúból*. Budapest, 1988.; Hanák Péter: *Népi levelek az első világháborúból*. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988. 222–273.

³ Elsősorban az 1942–1943 folyamán a keleti hadszíntérre vezényelt 2. magyar hadsereg tagjaitól származó dokumentumok. Az áttekintett másfélszáz forrásnak a felét tudtam a kutatásaimban közvetlenül hasznosítani.

⁴ Magyarország 1941. július 1-jétől a 85 ezer fős Kárpát-csoporttal vett részt a Szovjetunió elleni háborúban. 1941 decemberére a gyorshadtesttel a katonák fele hazakerült, a többiek megszálló feladatot kaptak Ukrajnában. A nagyobb arányú szerepvállalásra 1942 tavaszától, a 207 ezer fős 2. magyar hadsereg frontra küldésével került sor. Az őszi folyamán a veszteségek pótlására további 30 ezer katona érkezett a hadszíntérre, a téli előkészületek miatt addigra a nagyrészt zsidó munkaszolgálatosok létszáma körülbelül 39 ezerre nőtt.

⁵ Lásd például: *Honvédeink Vörösországról ... Szerk.: dr. Marjai Frigyes*. Budapest, 1942.; *Hat haditudósító a vörös fronton*. Budapest, 1942.; Momcsil Bojadzsiev: *Mit láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban?* Budapest, 1942. (Európa és a bolsevizmus III.); *A magyar katona a szovjet elleni háborúban*. A Magyar Optikai Művek Rt. közművelődési előadássorozatának 1942. évi március hónapjában elhangzott felolvasás. (Szerzője ismeretlen.); Dr. Bogdán József: *Útunk, harcaink a keleti vörös pokolban*. Különlenyomat az 1943. évi Fájdalmas Szűzanya naptárban megjelent visszaemlékezésről.

⁶ A forrásokban általánosan, ironikus értelemben használt fordulat.

során törvényszerűen kialakuló negatív ellenségkép a szovjet rendszer torz vonásainak kiemelésével, bemutatásával párosult, és az itthoni propaganda legfőbb érvei is megtalálhatók bennük. A saját használatra készült harctéri naplók pontosabb és árnyaltabb kép kialakítását teszik lehetővé: a frontélet hétköznapjait, személyes érzéseket és hangulatváltozásokat is tükröző, páratlan kortörténeti dokumentumok. Ezek azonban véleményem szerint – klasszikus értelemben – nem a mindennapi életet dokumentálják, mert szerzőik ugyan többnyire hétköznapi emberek, de olyanok, akik rendkívüli körülmények közé, a harctérre kerültek. Ott az állandó életveszély és az ezzel járó tevékenységek váltak mindennapi élmennyé, és a legegyszerűbb, hétköznapi cselekvések is rendkívüli dimenzióba kerültek. Valószínű, hogy a katonák többsége ezen körülmények hatására érezte szükségesnek és fontosnak a naplővezetést, szorongásukat, félelmüket „írták ki” magukból azok is, akiknek számára az írás nem volt mindennapos tevékenység.

Az eredeti szövegek noteszba, füzetbe, általában grafit- vagy tintaceruzát használva készültek, ilyen kézirat azonban viszonylag kevés hozzáférhető, a kiadatlan naplókban többnyire gépelt vagy fénymásolt változataik érhetők el. Az átírások esetében előfordulhatnak hibák, elírások, pontatlanságok – különösen, ha azt nem maga a szerző készítette. Egy memoárban történik említés arról, hogy a fronton tilos volt a naplővezetés,⁷ a nagy számban megőrzött kéziratok viszont az bizonyítják, hogy ezt nem vehették szigorúan, hiszen elképzelhetetlen, hogy a szerzők társainak figyelmét elkerülte volna ez a tevékenység. Vannak igen terjedelmes munkák, melyeknek vezetése naponta nem kevés időt vehetett igénybe. A fentieket alátámasztja, hogy néhány kéziratban szerepelnek olyan részletek – például karikatúra, vers, kotta –, amelyek nem a szerző saját alkotásai. A kéziratok terjedelme különböző: vannak néhány lapból álló, töredékes mondatokkal telerótt noteszek és többszáz oldalas naplók, emlékiratok.

A hosszabb írások szerzői véleményt mondanak többek között a háborúról és a szembenálló felekről, leírják a kiképzés és a kivonulás történetét; részletezik a szállítás, ellátás, étkezés problémáit, megörökítik a harcokat és a téli előkészületeket. Sok naplóban helyet kapnak a lakosságról és a szovjet rendszerről, a partizánokról és a Vörös Hadseregről megfogalmazott vélemények, gyakoriak a szovjetellenes és az antiszemita megnyilvánulások. A kivonulás időszakában, a nyári tapasztalatok megörökítésénél azonban vannak szerzők, akik az ismeretlenre való rácsodálkozással írják le a helyi lakosság házait, azok berendezését, az emberek életmódját, szokásait, viseletét – sőt van, aki még azt is megfigyeli, hogyan változik ez a különböző területeken áthaladva.⁸ Akad példa egyházi ünnep lefolyásának vagy iskolai szertár felszerelésnek ismertetésére is. A legjellemzőbb témák – az első világháborús forrásokhoz hasonlóan⁹ – szerves egységet alkotva a térbeli és időbeli előrehaladás élményeit rögzítik, így összefüggő elbeszéléssé rendeződnek. A szerzők egyéniségétől, lehetőségeitől függően, konkrét eseményhez kapcsolódva vagy véletlenszerűen, ebbe a történetbe ágyazódnak az őket foglalkoztató más tárgyú – többnyire a magánéletükre vonatkozó – gondolatok, az érzéseiket, hangulatukat tükröző részletek. Kevesebb kéziratban, sokszor csak utalásszerűen említett kérdések a frontkapcsolatok, a szexualitás vagy a „zabálás,” a magyar katonák által elkövetett törvénysértések, kihágások.

⁷ Bognár József háborús élménye. Visszaemlékezés. Hadtörténeti Levéltár, Tanulmánygyűjtemény (a továbbiakban: HL TGY) 2696. 2. Bognár József is írt a szokásos, „pepitafedelű kis noteszbe” titkos naplót, melyet visszaemlékezéséhez felhasznált.

⁸ Ez az első világháborús élményanyagra is jellemző. Környeiné: *Az első világháború emlékei*, 51.

⁹ Környeiné: *Az első világháború emlékei*, 149.

A személyes megélés fennmaradt forrásai leginkább azt dokumentálják, hogy az idő előrehaladtával milyen keserves volt a katonák rádöbbenése arra, hogy saját sorsukat sem tudják befolyásolni, nemhogy a térdre kényszeríteni gondolt nagyhatalom megdöntésének lehetnének részesei. Amit a szovjet rendszerről tapasztaltak, az többnyire megfelelt a hazai szocializáltság révén bennük élő negatív előképnek, de volt, amire nem készítettek fel őket. A katonák tavasszal abban a reményben vonultak be, hogy rövid idő múlva győztesként térhetnek haza – és ősszel ott találták magukat a bunkerélet nyomorúságában, ellátatlanul, kiszolgáltatottan. Nemcsak az ellenséges haderő ütőképességével szemben maradtak alul: már a természeti, időjárási viszonyok is jóformán harcképtelenné tették őket. Érthetetlen volt a katonák számára a lakosság viselkedése is: azt várták, hogy felszabadítóként ünneplik majd őket, ehelyett először a partizántámadásokkal, majd a szívósan védekező szovjet hadsereggel kerültek szembe.¹⁰ Tapasztalataik alapján egyre elítélőbb vélemények jelentek meg a naplókban a háborús propagandáról, melynek hatása az 1942. augusztus–szeptemberi harcok után folyamatosan csökkent, majd a legtöbb naplóban elenyészett: előtérbe kerültek az ellátási nehézségek, annak felismerése, hogy ősszel mégsem ér véget a háború, hogy felváltásukra nem számíthatnak, és október–novemberben megfogalmazódott a legnagyobb félelem is: hiányos felszerelésükkel kint kell tölteniük a telet. Mivel a naplók nem publikációs céllal készültek és nem ellenőrzött szövegek, igen őszinte megnyilvánulásokat tartalmaznak. A tapasztalatok átalakították az eleinte sokszor szólamszerű véleményeket: a szovjet fontra kikerülő számú számára a szó valóságos és képletes értelmében is hosszú út vezetett el a harctérig.

Az eltérő családi és egzisztenciális körülmények közül származó, különböző életkorú és státusú,¹¹ felfogású katonákat nemcsak a katonai drill és az egyenruha „uniformizálta” – a harctéren bizonyos mértékig felfogásuk is uniformizálódott. A fennmaradt források ugyanakkor érdemi gondolkodás- és mentalitásbeli eltéréseket is rögzítenek, így az egyéni arcélek, karakterek sokfélesége is megjelenik a fentebb említett uniformizáltsághoz képest. Többé-kevésbé hasonló, de egyformán különleges helyzetben váltak a szerzők számára létélménnyé, élettapasztalattá a keleti fronton töltött hosszú hónapok. Az otthontól, családtól távol a katonák magukra hagyatottan szembesültek naponta a halállal, látták elesni bajtársaikat, s tudatában voltak annak, hogy ez velük is bármikor megtörténhet.

A szubjektív források közös jellemzője, hogy az elbeszélő érdeklődése önmagára irányul, mondandóját személyes hangon fogalmazza meg. Akár alakítója, akár csupán szemlélője, átélője – esetenként elszenvedője – az eseményeknek az egyén, naplójából kiolvasható, hogyan érzett, gondolkodott; milyen erkölcsi, politikai, nemzeti értékrendhez igazodott egy adott időszakban, továbbá milyen cselekvési lehetőségekkel számolt, és milyen indokok alapján élt vagy nem élt azokkal. Mennyiben felelt meg az elvárásoknak, milyen célokat fogadott el, mi volt az, amit elutasított és miért? Hogyan hatottak rá a kor eszméi, és saját neveltetése, szocializáltsága nyomán miként szembesült az azzal esetleg nem harmonizáló napi valósággal? A naplóiról feljegyzéseit az eseményekkel szinkronban készíti, egyidejűleg reflektál is azokra. Személyes hangon nyilatkozik, hiszen célja az esetek többségé-

¹⁰ Lásd például Eszenyi László magyar királyi vezérkari százados emlékirata. HL TGY 3092. 380. Kristóf János: Harcok a Donnál 1942–1943. HL TGY 3330. 18.; Magyar László: Tanmese a m. kir. honvédség életéről csapattiszti szemmel 1920–1945. Visszaemlékezés. HL TGY 3171. 40.

¹¹ A szerzők többsége hivatásos (29 fő) vagy tartalékos (30 fő) tiszt volt, tizenöt a legénység tagja, három pedig munkaszolgálatos. A legfiatalabb kettő 21, a legidősebbek 48 és 49 évesek, a szerzők mintegy fele 24–35 év közötti volt. A tartalékos tisztek minimum érettségivel rendelkeztek, legtöbbjük diplomás volt.

ben nem az olvasók tájékoztatása, hanem saját élményeinek és gondolatainak a rögzítése. A közvetlen megnyilatkozások, azonnali reakciók és a kötetlen fogalmazás, élményszerűség a korkép kialakítása szempontjából olyan többletet jelentenek, amelyek a naplókat jól elkülönítik a szubjektív források más típusaitól. Ezek a dokumentumok nem azért nélkülözhetetlenek számunkra, mert politikai, gazdasági, társadalmi makrotörténetet ismerhetünk meg belőlük – bár megítélésem szerint azt is kiegészíthetjük.¹²

A memoárok utólagosan készülnek, íróik kimondott célja a tudatos adatközlés, áttekintés, esetleg elemzés, de gyakori motiváló tényező az apologetikus, öngazolási szándék is. A visszatekintő az átélt történelmi események háttérének feltárását s az általa tévesnek tartott nézetek kiigazítását vállalja, vagy azt, hogy addig nem ismert tényeket, dokumentumokat közöljön – így látszólag a tárgyalt korszak és nem a szerző személye áll az írás középpontjában. Az emlékiratok keletkezésekor sem feltételezhetünk minden esetben nyugodt alkotóköörülményeket: számos visszatekintés fogságban, illegáltságban, emigrációban vagy kényszerű visszavonultságban, mellőzöttségben keletkezett. Az ilyen tényező szintén megnehezíti a higgadt mérlegelést, elfogultságtól mentes korszakleírást. Jellemző, hogy a memoárirók gyakran használnak forrásokat munkájuk során: naplót, feljegyzéseket, leveleket, egyéb dokumentumokat, akár szakirodalmi munkákat is. Állásfoglalásukat más tényezők mellett a később szerzett ismeretek, tapasztalatok is döntően befolyásolhatják. Számolnunk kell azzal is, hogy a szerző – ha írását publikálni akarja – bizonyos mértékig igazodik vagy igazodni kényszerül a megjelenés idején elfogadott korképhez. Előfordul az is, hogy az írók egymás munkáira vagy szakkiadványra hivatkoznak, véleményt mondanak, megerősíteni vagy cáfolni kívánják azok állításait.

A naplók primer forrásoknak tekinthetők, melyeknek értékét növeli spontaneitásuk és az, hogy bár tévedések, pontatlanságok rendre előfordulhatnak szövegükben, tudatos torzítás ritkán van bennük. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk: a naplót magának, a memoárt az olvasónak írja a szerző, a naplóíró megörökíteni, a memoáriró rekonstruálni akarja az eseményeket. De a leírás tárgya is különbözik, mert a naplók elsősorban az egyént, a memoárok pedig inkább a kort állítják a középpontba.

A szubjektív források szerzői különleges helyzetben vannak: történelmet írnak, de ritkán történészek, és írói szerepet vállalnak, holott többnyire nem írók. Ez a helyzet időnként szerepzavarhoz vezet. Főként a memoárirók közös jellemzője, hogy azt tartják igaznak, amit ők átéltek, attitűdjük legtöbb esetben egyértelmű: saját sorsuk alakulása meghatározza a korhoz való viszonyukat. Gyakran nem ismerik el az általuk megélt események más interpretációját, nehezen fogadják el, hogy sajátjukén kívül más nézőpont is létezik. Utaltam arra, hogy vannak, akik felhasználnak más forrásokat, sőt szakirodalmat is emlékeik felidézésekor. Hozzátehetjük: csak olyanokat, melyeknek állításai egybeesnek saját elképzeléseikkel, eltérő véleményeket akkor idéznek, ha cáfolni, vitatni akarják azokat.

Jellemző, hogy a memoárok szerzői gyakran fogalmaznak meg *ars poetica*-szerű célkitűzéseket. Önmagukat hiteles tanúknak tekintve úgy vélik, bizonyos értelemben történetírói munkát végeznek. Az alábbiakban a szerzői szándékok közül idézek néhányat, mert igen tanulságosak: bennük olyanok mondanak véleményt a történész mesterségéről, akik egészen más pályán mozogtak, de a történelem szereplőiként illetékesnek érezték magukat

---

¹² A visszavonulás során például sok alakulat dokumentációja megsemmisült, ezért a pontos napló-feljegyzések, a kéziratokhoz illesztett harcleírások, levelek, egyéb anyagok segíthetnek az események rekonstruálásában is.

a megszólalásra. Lajtós Árpád¹³ emlékiratának bevezetőjében részletesen fejtette ki álláspontját: „A »doni« 2. magyar hadsereg pusztulása óta közel fél évszázad telt el, a történetek, mondhatni, történelmi távlatba kerültek. Minél inkább válik történelemmé a múlt, annál kevésbé elsőrendűek az érzelmi szempontok az események, viselkedések, megnyilatkozások elemzésében. Pedig az eseményeket személyesen átélő emberek válságos időkben és helyzetekben ilyen vagy ilyen jellegű és súlyosságú »stressz« állapotában vannak. Az utókor, különösen pedig a kései nemzedékek, érthető módon hajlanak arra, hogy csak a tiszta logika, az okoskodások alapján ítéljék meg, illetve »el« a múltat. Így azonban nem vonhatók le teljes értékű tanulságok, sőt egy-egy időszak vagy esemény elemzésében torzítások, talán még hamisítások sincsenek kizárva, amely utóbbiakhoz nem feltétlenül szükséges a szigorúan vett tárgyilagosságtól eltérő szándék. Amikor tehát mint az egykori események átélője, tanúja, sőt hadseregvezetési fokon szereplője megírtam ezt a krónikát, kettős feladat előtt állottam: egyrészt a legszigorúbb, úgyszólván száraz tényyszerűséget kellett követnem, másrészt a dolgokat nemcsak kívülről, hanem a belső – lelki és szellemi – világgal együttesen igyekeztem bemutatni. Amiért is egyetlen céloim nem lehetett más, mint a Don folyó övezetében 1943. január–február hónapokban elpusztult 2. magyar hadsereg történetének ismertetése, éspedig ezúttal nemcsak bizonyos jellegzetes mozzanatok elszigetelt kiragadásával, hanem a hadseregnek 1942 tavaszán történt mozgósításától a pusztulásig terjedő egész idő eseményeinek ismertetésével, úgy, ahogy az események egymást követték, egymásból folytak, azaz az ok-okozati összefüggések és a közrejátszó egyéb tényezők lehető feltárásával.”¹⁴ Lajtós tehát az érzelmi szempontok fontosságát hangsúlyozza az utókor „tiszta logikai” megközelítésével szemben. Ő maga mint az események tanúja és résztvevője, egyszerre törekszik tényyszerűségre, illetve a „lelki és szellemi” világ megörökítésére. Fontos, árulkodó jel, hogy nem memoárnak, hanem krónikának nevezi munkáját. Célkitűzése ezt igazolni látszik, hiszen a doni 2. magyar hadsereg történetét szándékozott megírni, az események mellett az összefüggéseket is bemutatva, de bármilyen tiszteletreméltó is törekvése – az objektivitás szándéka nem jelenti minden esetben annak megvalósítását vagy megvalósítható voltát.

Koppányi Sebestyén visszaemlékezéséhez¹⁵ mellékelt levele szerint egyszerűen a szemtanú, a túlélő emlékeivel akarta kiegészíteni a megjelent forrásokat. Magyar László¹⁶ munkája bevezetésében kétségbe vonta a történetírás értelmét: „Eszembe jutott iskolai tanulmányaimból lord Byron állítólagos tépelődése, aki mint fogoly a Tower ablakán kitekintve egy szekér balesetét látta, s ugyanerről fél órán belül szemtanúktól három variációs változatot hallva, kétségbe vonta a történetírás jogosságát az utókor számára, s jegyzeteit a tűzbe

¹³ Lajtós Árpád (1910–1986) vezérkari százados, a 2. hadsereg-parancsnokság 1. a. (hadműveleti) osztályára beosztott vezérkari tiszt volt.

¹⁴ Lajtós Árpád: Emlékezés a második magyar hadseregére. HL TGY 3031. I. Az idézetekben lényegi változtatás nélkül, de nem betűhíven közlöm a szöveget, a mai helyesírási és nyelvhelyességi szabályoknak megfelelő hangjelöléssel, ragozással és központozással, a rövidítések feloldásával. A túl hosszú, többszörösen összetett mondatokat a követhetőség érdekében gondolati egységekre bontottam, indokolt esetben tagoltam és stilizáltam a szöveget. Az előforduló személyneveket és a földrajzi neveket lehetőség szerint pontosítottam.

¹⁵ Koppányi Sebestyén hadnagy (1916-?), 1942. 11. 01-től főhadnagy, 4. gyalogezred 2. segédtiszt (7. könnyű hadosztály, III. hadtest). Visszaemlékezése: A 4. honvéd gyalogezred harctérre vonulása és tragédiája. HL TGY 3115.

¹⁶ Magyar László százados (1912-?) 13/II. zászlóalj géppuskás század parancsnok (19. könnyű hadosztály, VII. hadtest).

dobta.¹⁷ Magyar László bevallott célja az volt, hogy emberközelbe hozza az átélteket, és megörökítse, hogyan látta ő az eseményeket.¹⁸ Azt is fontosnak tartotta, hogy a véleménye szerint még 1988-ban is harmadrendű állampolgárként kezelt, volt katonatisztek érdekében megszólaljon.¹⁹ Tóth Lajos²⁰ visszaemlékezésének bevezetőjében egyszerű szavakkal, de igen hatásosan fogalmazta meg célját: „Írásomban nem akarok népek fölött ítélni, felelősséget, igazságot keresni. Egyetlen nemzet sem tudhatja, hogy miként viselkedne a betolakodókkal szemben, ha azok otthona, családja elpusztítása után a kezébe kerülnek. Egyetlen cél vezérelt végig, hogy az egyszerű katona szemével, szenvedésén keresztül megmutassam a mai kor emberének a háború szörnyarcát. Mert ne feledd, kedves olvasó, hogy ez a történet – a világ bármely táján élsz – veled, apáddal, gyermekeddel is megtörténhetett volna.”²¹

A visszatekintések esetében gyakran előfordul, hogy a szerzőt külső tényező készteti megszólalásra, például több esetben olvashatunk hivatkozást arra, hogy Nemeskürty István Requiem egy hadseregért²² című könyvének megjelenése szerepet játszott az adott emlékirat elkészítésében.²³ A veterán katonák örültek annak, hogy a 2. magyar hadsereg terelődött a figyelem, de vitatták Nemeskürtynek a hadsereg felállításával, valamint a magyar politikai és katonai vezetés céljával kapcsolatos állításait. Nem értettek egyet azzal az elképzeléssel, hogy a hadsereget a biztos halálba küldték, ezért olyanokat hívtak be, akikről a rezsim szabadulni akart: baloldaliakat, ellenzékieket, szegényparasztokat, nemzetiségeket. Hasonló szerepe volt a televízióban 1983-ban vetített dokumentumfilm-sorozatnak, a Krónikának:²⁴ két szerző is vitatja az abban megszólalók állításait, mert véleményük szerint olyanok nyilatkoztak a filmben, akik az ellátóknál szolgáltak, és nem a harctéren.²⁵

A szubjektív források vizsgálatakor a legtöbb kifogás a szerzők szavahihetőségével kapcsolatban vetődik fel: megbízhatatlanságukra, pontatlanságukra számos példát hozhatunk. Borsányi Julián²⁶ az 1941-es kassai bombatámadással kapcsolatban jegyezte fel, hogy a másnapi szemlén egymásnak ellentmondó leírását hallották az eseményeknek. Sem a bom-

¹⁷ Magyar László: *Tanmese*, 2.

¹⁸ Hogy ez mennyire fontos szempont, azt mutatja, hogy két kiadott memoár is hasonló címmel jelent meg. Lásd Lakatos Géza: *Ahogy én láttam*. Szerk. Antal László. Budapest, 1992. és Z. Nagy Ferenc: *Ahogy én láttam*. Budapest, 1965.

¹⁹ Magyar László: *Tanmese*, 57.

²⁰ Műszaki tizedes, egyéb adat nincs róla.

²¹ Tóth Lajos: *Visszaemlékezéseim*. HL TGY 3045. 1.

²² Nemeskürty István: *Requiem egy hadseregért*. Budapest, 1973.

²³ Szerzőink közül hivatkozott rá például Magyar László (18.), Tabay József (Kritikai hozzászólás Nemeskürty István: *Requiem egy hadseregért* című könyvéhez. HL TGY 2806/3d) és utalásszerűen Eszenyi László (430.).

²⁴ Sára Sándor és Csoóri Sándor sorozatának vetítését a televízió többször megszakította, csak 1990 után játszották le. A dokumentumfilm moziváltozatának, a Pergőtűznek kiadták a szöveggönyvét, de ezt be is zárták. A Krónika szövegei alapján megjelent: *Hol vannak a katonák? Szemelvények a Don-kanyart megjártak vallomásaiból és korabeli hadijelentésekből*. Lektorálás, elő- és utószó: Szabó Péter és Stark Tamás. Szerk.: Tál Gizella és Raffai István. Budapest, 2005.

²⁵ Magyar László: *Tanmese*, 57. és Szucsák Elemér: Az 51. gyalogezred árkászszázadának tevékenysége a Donnál. 1942. május – 1943. február. HL TGY 3211. 3. Szucsák Elemér tartalékos főhadnagy, az 51. gyalogezred árkász századának parancsnoka. (23. könnyű hadosztály, VII. hadtest).

²⁶ Borsányi Julián m. kir. hadiműszaki alezredes, hadtörténész (1903–1992), 1945 után Németországban élt. Tagja volt a kassai bombázás után kiküldött szemlebizottságnak. Munkája: *A magyar tragédia kassai nyitánya*. Az 1941. június 26-i bombatámadás dokumentációja. München, 1985.

bázók számának, sem típusának, sem színének kérdésében nem egyezett a szemtanúk véleménye: volt, aki két, három vagy négy gépet látott, egy- és kétmotorosat, a sárgától a barnáig többféle színben. Emiatt Borsányi erre következtetett: „Csak az események azonnali feljegyzése, adatszerű rögzítése avat egy közlést önmagában is hitelt érdemlővé.”²⁷ Tapasztalataim alapján azonban le kell szögezmem, hogy még az azonnali feljegyzésekben is előfordulnak tévedések, a tények regisztrálásának pontosságában tehát nem az eltelt időnek van elsődleges szerepe, hanem a szerző személyének. Számomra ez a személyesség – vagy ahogyan Becskeházi Attila fogalmazott: a „szubjektív hitelesség”²⁸ – a vizsgált források legfontosabb eleme.

A kutatás során felhasznált memoárok kiválasztásának egyik feltétele az volt, hogy egyértelmű bizonyíték legyen arra: korabeli napló volt a visszaemlékezés alapja. Ilyen lehet a szerző utalása, a pontos dátumozás vagy az említett tények – személy- és földrajzi nevek, események – egybeesése más forrásokban szereplő adatokkal. Ha a szerző állításai ily módon ellenőrizhetők, joggal feltételezhetjük, hogy rendelkezésére álltak korabeli feljegyzések. Az is előfordul azonban, hogy a kéziratban napra, sőt órára, percre pontosan hivatkozott események szerepelnek, ezért azt gondolhatnánk, hogy naplómásolatról van szó. Ugyanakkor a szerző – saját közlése szerint – pusztán az emlékeire hagyatkozott. Az ilyen, kontrollálható adatokat nem tartalmazó íráskorok felhasználásától eltekintettem. Csapó Gábor²⁹ esetében például biztosnak tűnik a feljegyzések használata, mert ha nem is napra pontosan, de leír ellenőrizhető tényeket. 1942. július 12-ére datálva említi egyik szakaszvezetőjük, Tatai János elesését – ez az adatok szerint július 24-én, Kolibelnánál történt.³⁰ Csapó azt is feljegyezte, hogy Markiban látott két magyar katonasírt, melyekre otthonról küldtek ki márványtáblát. Mindkét elesett katona adatai azonosíthatók: Vida Lajos dunaszentpáli és Nagy Lajos óvári lakosról van szó, utóbbi 1942. augusztus 7-én, Kolibelnánál halt meg,³¹ Vida Lajos pedig 1942. október 13-án ugyanott esett el.³² Valószínűleg, hogy ilyen pontos adatokat feljegyzések nélkül idézhetett volna fel visszaemlékezésében a szerző.

Kadosa Pál³³ szövegének utalásai alapján egyértelmű, hogy naplója a rendelkezésére állt: „Megvallom, kéthetes késéssel írom e sorokat, mert közben sem időm, sem lehetőségem nem volt az írogatásra, meg sok értelmét sem láttam, erősen megcsökkenvén életben maradásom reménye. Akkor meg minek s kinek? A halál árnyékában egészen megváltozik a földi dolgok értelme, jelentősége, minden átértékelődik, hiábavalóknak tűnnek az addigi álmok, célok, erőlködések.”³⁴ A tematikai különbségek is segíthetnek a feljegyzések alapján készült memoárok kiválasztásában, mert az otthonnal, a családdal, a munkával kapcsolatos

²⁷ Borsányi: *A magyar tragédia kassai nyitánya*, 54.

²⁸ „Nem esztétikai minőségek (értékes vagy értéktelen), logikai kategóriák (igaz vagy hamis), esetleg erkölcsi normák (jó vagy rossz) alakítják egy biográfia vagy autobiográfia fogantatását és fogadtatását, hanem a szubjektív hitelesség, az átélés varázsa fordítja a memoárok felé az olvasó tekintetét.” Becskeházi Attila: *Valóságfelépítés az élettörténetekben*. Valóság, 34. évf. (1991) 7. sz. 65–73. 65.

²⁹ Csapó Gábor: Egy tizedes visszaemlékezése. 16. gyalogezred 1942. 05. – 1943. 05. HL TGY 3445. A 16/III. zászlóaljban (19. könnyű hadosztály, VII. hadtest) szolgált.

³⁰ Bús János – Szabó Péter: *Béke poraikra ... Dokumentum-émlékkönyv a II. világháborúban, a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról*. Budapest, 1999. 728.

³¹ *Béke poraikra*, 614.

³² *Béke poraikra*, 761. Mindhárom elesett katona a 16/III. zászlóaljba tartozott.

³³ Kadosa (Kiss) Árpád tartalékos zászlós, majd hadnagy. 12. könnyű hadosztály híradószázad.

³⁴ Kadosa Pál: *A Don kanyarig és vissza*. HL TGY 2889. 30.

érzések, a sóvárgás vagy az aggodalom a naplókban jelenik meg, a pusztán az emlékek felidézése alapján megírt elbeszélésekben ritkábban van nyomuk. Ugyanakkor például a magyar hadseregnek a szovjet lakossággal és a partizánokkal való együttműködéséről, hallgatólagos szóbeli megállapodásokról beszámoló történetek csak egyes emlékiratokban szerepelnek. A naplókban feltehetően azért nem említenek ilyen eseményt, mert valószínűleg nemigen volt rá példa. Ahogy a fronton telt az idő, a háború valóságában, majd a hosszú őszi várakozásában a szerzők egyre markánsabb, kritikus véleményeket fogalmaztak meg naplóikban, így legalább közvetett utalást találhatnánk a partizánokkal való együttműködésre is, ha volt ilyen. Erre azonban az eddig megismert naplókban nem találtam példát; annál több viszont bennük az értetlen, elmarasztaló vélemény tevékenységükkel kapcsolatban. A másik, szintén nyilvánvaló ok, amiért nincs említés a naplókban a partizánokkal való kapcsolatfelvételtől, az az, hogy az ilyen cselekedet súlyos büntetést vont maga után – ha tehát megtörtént is, az érintettek nem örökítették meg. A partizánokra vonatkozó pozitív vélemények csak a később készült memoókban jelentek meg. Van köztük regényes, valószerűtlen történet, és van a visszavonulás időszakából származó, hihető változat is.

Ha azonos személy által írt napló és emlékirat is rendelkezésre áll, jól szemléltethetők a két forrás közti alapvető különbségek: nagyon érdekes és tanulságos megfigyelni, mit változtatnak meg, egészítenek ki, dolgoznak át vagy éppen hagynak ki a szerzők. Két esetben volt lehetőségem arra, hogy ugyanannak a személynek a naplóját és az emlékiratát is vizsgálhassam: Vécsey Béla³⁵ és Hidi Antal³⁶ terjedelemben és forrásértékben is nagyon különböző kéziratait. A történetek formálódásának illusztrálására azonban mindkettő kiválóan alkalmas.

Vécsey Béla részletes, kézírásos naplót³⁷ írt, melynek 1942-ig terjedő részét kevés változtatással stilizálta emlékirattá.³⁸ A memoárban a szerző elsősorban az antiszemita megjegyzéseken, attitűdön finomított, és beillesztett egy, a németek 1941. novemberi dnyepetrovszki tömeggyilkosságára vonatkozó kiegészítést, mely a város „árjásításáról,” zsidók, gyermekek és idős emberek megöléséről szól: „A hadtest tehergépkocsi oszlop parancsnokától, Birkás Endre hadnagytól kikértem néhány órára sógoromat, a Misát. Lehetett úgy 12 óra, amikor együtt sétáltunk az engem érdeklő dnyepetrovszki kettős pályájú híd felé, amikor arra lettünk figyelmesek, hogy lassú ütemben tompa, de állandóan folyó lövéseket hallunk. A lövések irányába indultunk, s nem messze egy utcában láttunk egy polgári, zömmel asszonyokból és gyermekekből álló oszlopot az út teljes hosszában, amelyik egy dombra vezetett. Az oszlop egyedei tagadhatatlanul zsidók voltak. Az arcokról teljes megtörtség mellett teljes egykedvűséget lehetett leolvasni. Az oszlop két oldalán egymástól körülbelül 10 méterre fekete egyenruhás SS legények őrködtek. Minket nem állítottak meg, pedig az oszlop mellett a domb felé mentünk. Beleütköztünk egy német tisztbe, aki persze németül megkérdezte, hogy mit akarunk. Ettől kezdve csak én beszéltem, mert Misa a magyaron kívül más nyelvet nem értett. Mi történik itt, kérdeztem. Az SS egykedvűen válaszolt »Árjásítjuk a várost.« Kérdő nézésemmre felhívott, hogy csak menjünk fel a dombra, mindjárt világos lesz minden előttünk. A tompa lövések csak hangzottak tovább,

³⁵ Vécsey Béla alezredes (1894–1971), 1941-ben műszaki felderítő törzstiszt, majd a gyorshadtest műszaki parancsnoka, 1942-ben anyagi összekötő tiszt a VII. hadtestparancsnokságon, 1942. augusztus 24-től a 35/I. zászlóalj parancsnoka.

³⁶ Hidi Antal a 2. gépkocsizó dandár felderítő zászlóaljának távbeszélő szakaszában szolgált, 1941-ben a gyorshadtesttel vonult ki a frontra.

³⁷ Vécsey Béla alezredes második világháborús naplói. 1941–1944. HL TGY 2622.

³⁸ Vécsey Béla: Visszaemlékezéseim 1940 nyarától 1942 végéig. HL TGY 2658.

és az utcában álló emberkigyó úgy percenként két lépést ment előre. Menet közben megfigyeltem, hogy minden két lépésre 4-5 most már kivehetően pisztolylövés esett. Amikor a dombra felértünk, láttuk, hogy a domb túlsó oldalán egy mély szakadék húzódik, annak szélére állították a zsidókat az SS-ek, és négy SS legény pisztollyal tarkólövessel lövi be a szakadékba a szerencsétlen asszonyokat, gyerekeket és néhány öreg férfit. Az első pillanatban egy kiáltásra lettem figyelmes, »Höherer dem Kind!« [Magasabbra a gyereket! – P. J.] Egy asszonynak szólt, aki karjában tartotta kisgyermekét. Az első lövés a gyerekeknek, a második az asszonynak szólt, és ezeket követte még három asszony. A látvány annyira borzasztó és embertelen volt, hogy menekültünk a színhelyről. Misa összehányta magát, én is rosszul éreztem magam. Az SS tiszt, amikor elsiettünk mellette, gúnyosan odaszólt: »Gyors elintézés és felelet szép látvány volt ugye?« – és felnevetett.³⁹ Ezt a leírást hitelesnek fogadhatjuk el, bár természetesen előfordulhat, hogy Vécsey Béla is közismert tényeket illesztett saját történetébe, hiszen sokaknak volt tudomása a németek által a megszállt területeken elkövetett hasonló esetekről.⁴⁰ De a naplójában és a memoárban is szerepelnek olyan adatok – a helyszín és az időpont, valamint a sógorával való véletlen találkozás leírása egyezik –, melyek valószínűsítik a felidézett események megtörténtét. Mindkét szövegben 1941. november 19-ére datálva említi a találkozást, a naplóban csak ennyit: „Misit megtaláltam.” A memoárban bővebben kitér erre is: „Sógoromat, Dénes Mihályt is megtaláltam, agyonfázva, lévén tehergépkocsi-vezető, megosztottam a téli felszerelésemet vele.”⁴¹ A visszaemlékezés a 33. oldal 6. soráig megegyezik a napló szövegével, utána következik a döbbenetes leírás a tömeggyilkosságról.

Hidi Antal 1941-ben rövid, töredékes, nehezen olvasható napi feljegyzéseket írt egy kis noteszbe. A szöveget helyenként kiegészítve letisztázta, majd később tizennégy oldalas visszaemlékezéssé bővítette.⁴² Az eredeti, nagyon szűkszavú naplóban nincs egyetlen olyan adat sem, amely valószínűsítene a később keletkezett visszaemlékezés színes, részletes hőstörténeteit, melyeknek vakmerő főszereplőjeként Hidi rendre feltűnik – előbb egy kolomeai zsidó lány, majd egy ukrán nő, végül egy foglyul ejtett szovjet tiszt megmentőjeként. Ha ezeknek az epizódoknak volt is valóságmagva, a napló szövege bizonyos részleteiket inkább cáfolja, mint megerősíti. A visszaemlékezés más szempontból is tipikusnak tekinthető: a szerző időnként a háború után ismertté vált sztereotípiákat vetít vissza. Naplójában például csak megemlíti Kassa bombázását, de visszaemlékezésében tényként közli, hogy német gé-

³⁹ Vécsey: *Visszaemlékezéseim*, 33.

⁴⁰ Más forrásokban is vannak erre vonatkozó utalások. „Ugyancsak Minszkben, a zsidónegyedben, egy házban találtak egy elrejtett rádióadót, mely állandó összeköttetésben állott a Moszkva melletti központi vezető szervvel. Ilyen esetben aztán a németek sem bánnak kesztyűs kézzel a bűnösökkel. Itt például nyilvános megtorlásul [1941-ben] 12 000 minszki zsidót végeztek ki egy nap alatt! A megmaradt pár száznak, azt hiszem, nem lesz már kedve hasonló dolgokba kezdeni! Kegyetlen dolog, nem mondom, de ekkora megszállt területen rendet fenntartani másképp, mint vasökölrel, nem lehet. No meg aztán a nemkívánatos elemek kiirtására ez a legjobb és leghatásosabb mód.” Nemeskéri Kiss Miklós zászlós: *Napló az orosz harcterről I-II. 1942 HL 2. hadsereg iratai 30. fasc. I. 20–21.* Koppányi Sebestyén Póry Imre ezredes elbeszéléséből hallott az SS 1941-es krivoj rogi és zaporozsjei tömeggyilkosságairól. Mint írja, nem akarták elhinni, hogy megtörténhetett. Koppányi: *A 4. honvéd gyalogezred*, 18.

⁴¹ Vécsey: *Visszaemlékezéseim*, 32.

⁴² Hidi Antal: *Naplójegyzetek a II. világháborúról 1941. Hadifogoly-émlékek 1945–1947. HL TGY 3370.* A visszaemlékezésben a szöveg keletkezésének dátumaként 1992. augusztus 04. dátum szerepel. (Hidi: *Naplójegyzetek*, 20.)

pek voltak a támadók.⁴³ Megjegyzendő, hogy Hidi Antal is Dnyepropetrovszkban tartózkodott, amikor Vécsey Béla leírása szerint a zsidók elleni tömeggyilkosság történt, de nem tesz erről említést. Mint a napló átiratából és a visszaemlékezésből is kiderül, Hidi éppen ekkor beteg, két napig eszméletlen volt.

Az 1941-es, zöld kötésű noteszbe írt feljegyzések szerint Hidi Antal Békéscsabáról származott, 1940. december 2-án vonult be Kassára, a Zrínyi Miklós Laktanyába. Naplójának néhány szavas megemlékezései elsősorban a legfőbb napi történésekre vonatkoznak: a kiképzésre, a kimenőre, levélírássra, a posta érkezésére és a későbbiekben a délvidéki és a szovjetunióbeli hadműveletekben való részvételére. Utóbbival kapcsolatos feljegyzéseit már a napló szövegének gépelt változatában is több ponton kiegészítette. A továbbiakban a notesz, az átirat és a visszaemlékezés szövege⁴⁴ közötti tartalmi eltéréseket mutatom be.

Hidi Antal 1941. június 22-én noteszbe csak annyit jegyzett fel, hogy hallották a „német–orosz” háború hírért, majd június 26-án megemlíti Kassa bombáztását, ezután a kivonulás útvonalát, tényeit rögzíti. Alakulatával 1941. július 4-én érkeztek Kolomeába,⁴⁵ erre a napra vonatkozóan a noteszben és a tisztázatban is a következő bejegyzés szerepel: „Az utunkat folytatjuk, de nagyon lassan, mert az út nagyon rossz, egypár falu, majd Kolomea városba érünk. Itt egy időre megpihenünk. A »felszabadult« lakosság a zsidókat összeszedi és elviszi a Sztalin és Lenin szobrához, és lebontatja velük. Közben jól összeveri őket.” Hidi visszaemlékezésben itt szerepel egy történet arról, hogy géppisztolyos német katona figyelmét magára vonva mentette meg egy zsidó lány életét. Kolomeát azonban magyar alakulatok foglalták el, a bevonuláskor nem láthatott ott német katonát a szerző.

A notesz július 10-i bejegyzése Kamenyec-Podolszkijra⁴⁶ vonatkozik: „Átlépjük a régi orosz határt, [?] folyó mellett elérjük a Kamenyec várost. Borzasztóan össze van bombázva, sok a romok alatt a halott. A lakosság elmenekült. Sok a szajré, itt van pálinka, konyak enivaló!” Ezt a megjegyzést az átiratban már kiegészíti: „Átlépjük a régi orosz határt, Szantics [?] folyó mellett elértük Kamenyec-Podolszkijt, összebombázva, romok alatt halottakkal, a lakosság elmenekült, sok a szajré ... »szabadrablás« ... 07. 11-én még Podolszkijban, ahol sok az enivaló, pálinka, konyak ...”⁴⁷ A visszaemlékezésben is erre a napra datálja és részletezi Hidi a magyar katonák számára engedélyezett szabadrablást és egy ukrán nő történetét. Az utóbbit – elbeszélése szerint – az élete kockáztatásával mentette meg egy magyar hadapród őrmestertől, aki meg akarta erőszakolni. A szöveg a naplóban nem szereplő motívumokat tartalmaz, töredékessége, utalásai – például a „nagygazdára” – utólagos konstrukciót valószínűsítenek. Hasonló esetek leírása más korabeli forrásokban is előfordul, de Hidi az eseményekkel szinkronban nem utalt megtörténtükre. Ugyanez vonatkozik az 1941. december 2-ára vonatkozó szövegrészre, mely szerint a tisztek által zsákmányolt javakkal megrakott teherautókat látott,⁴⁸ de naplójában nem utalt erre.

⁴³ Ma sem tudjuk, hogy milyen gépek követték el Kassa bombázását 1941. június 26-án. Akkor nem kételkedtek abban, hogy szovjet támadás történt. A feltevés, hogy esetleg német provokáció volt, a háború vége felé bukkant fel.

⁴⁴ A visszaemlékezés vonatkozó részleteit lásd a Mellékletben.

⁴⁵ Város, ma Ukrajnában.

⁴⁶ Város, ma Ukrajnában.

⁴⁷ Hidi: *Naplójegyzetek*, 6.

⁴⁸ Hasonló esetek lásd például: Vécsey Béla alezredes második világháborús naplója, 1942. július 26.; Bárány Dénes tüzérszázados háborús naplója. 1942. Doni hadjárat. HL TGY 3430. 48., 51., 62.; Kiss József: *Katonaságom története. Eredeti visszaemlékezések 1939–1945 közötti időről*. HL TGY 2786. 58.; Sey László dr.: *A IV/2. tábori kórház a Don partján*. TGY 3742. 15–16.

Visszaemlékezésében 1941. szeptember 3–4-ére datálva részletes leírásban számol be arról, hogyan próbált megmenteni egy foglyul ejtett szovjet tisztet, majd a sikertelen kísérlet után saját bajtársai hogyan kínozták meg őt, és végezték ki a foglyot. A noteszben szeptember 2-án ennyi szerepel: „Kint voltam a kolhozban, és paradicsomot, paprikát, káposztát, szőlőt és görögdinnyét [hoztam].” Szeptember 3–4-én a rubrikákat – nem biztos, hogy a feljegyzésekkel egy időben – kicsit kisatírozta, de 4-én olvasható mondat is van: „5-én este az oroszok visszaverik csapatainkat, a Dnyeszteren a szigetet vissza is foglalják ...” A következőkben nyoma sincs annak, hogy ezekben a napokban a szerzővel történt volna valami rendkívüli: „Szeptember 5. Délben kimegyünk táborórsbe, heten biztosítjuk a falut. Zabkeresztekben foglalunk állást, este nagy tüzéségi tüzet kapunk a Dnyeper másik oldaláról, emiatt az egész dandár visszavonul, a szigetet újra visszafoglalják. (Az o[roszok] síneken tolt ágyúval lőnek, vissza a fedezékbe.) Szeptember 6. Délelőtt visszamegyek a rajjal a vonathoz, ahonnan riadóval visszamegyünk [...] faluba. Alighogy elindultunk, repülőtámadás, egy angol bombavetőt lelőnek a tüzéseink, két Rata esik nekünk, ha ott maradunk, végigbombázzák a vonatot.” A tisztázatban a fentieket a következőkkel egészíti ki: „Körülbelül 09. 3-án és 4-én én egy magyarok által elfogott (német kolhozisták, falubeliek elárulták) orosz tisztet hajnalban pincéből köteleit felvágtam és megszököttem, ezért ott engem kínvallatásban részesítettek, két óra alatt ötször vesztettem eszméletemet ... hideg kútvízzel locsoltak, felakasztva ütöttek ... Engem és a parancsnokomat a dandárparancsnok agyonlövésre ítélt ... A tiszték, hogy társukat mentse, őt áthelyezték (helyette kinevezték Taskovics Ákos hadnagyot) engem, mert nem volt gépkocsiveető, hagytak, arra való hivatkozással, hogy nem volt hadbírótság ... Orosz tisztet két napon belül újra elfogják, és kínzás, vallatás után vele, az elárult és elfogott orosz tiszttel kiásatják sírját, és bele a sírba lövik sortűzzel. Mint a németek ... 09. 05-én az oroszok visszafoglalják a Dnyeper nyugati oldalát ... az orosz hadsereg síneken mozgó tüzéséggel, állandó támadásokkal visszaveri a zaporozsjei vízierőműtől a magyar seregeket. 09. 06. Légiharcokban láttam egy angol bombázót is lelőni, miközben végignéztük vadászrepülők légiharcát, ekkor láttuk először a híres Ratákat tömegestül. Egyik Rata repülő géppuskája az én gépkocsim mellett lőtte ki sorozatát, míg mi az árokban feküdtünk ... 09. 07-én a zászlóalj ismét részt vesz a zaporozsjei harcokban.”⁴⁹ Nagyon fontos, hogy a tisztázat szövegében sincs jele annak, hogy az eseményt követő napokban a szerző a visszaemlékezésben részletezett kínzások után ne lett volna szolgálatban.

A fogoly története – annak ellenére, hogy a napló nem említi – lehet igaz, de a mentés, a kegyetlen kínzás, a halálos ítélet, majd a szinte csodás megmenekülés leírása valószínűleg. Különösen kétségbevonható Hidinek az az állítása, hogy őrségben álló társát elküldte, hogy kimenekítse a foglyot, hiszen az őrhely elhagyása súlyos büntetést vont maga után. Elképzelhető, hogy a szerző csupán a háború utáni kor elvárásai miatt igazította ki a fogoly történetét – az is igaz viszont, hogy ha a visszaemlékezést valóban 1992-ben vetette papírra, akkor már nem kellett a korábbi, a Szovjetunióval kapcsolatos elvárásokra tekintettel lennie. A memoárok ismert vonása az apologetikus megközelítés, a szerzők saját szerepüket igyekeznek minél kedvezőbb színben feltüntetni – a maga módján ezt tehette Hidi Antal is.

Bár a naplók állításaiban vannak közös jellemzők, és feltételezhetjük, hogy sok esetben általánosítható véleményeket tartalmaznak, sokszínű – egyben kaleidoszkópszerűen töredezett – kép formálódik vizsgálatuk nyomán. A tanulmányozott források sokféle megközelítéséből sokszínű kép bontakozik ki. Becskeházi Attila ezt írta: „Körülvesz bennünket a memoáriródalom, az elmesélt élettörténetek honi panoptikumában egymás mellett állnak

⁴⁹ Hidi: *Naplójegyzetek*, 7.

volt vezérkari tisztok és fél Oroszországot átgyalogolt bakák, az ötvenes évek hűbérurai és az inkvizíciós perek áldozatai, kommunárok az ötvenhatos barikádok mindkét oldaláról, próféták és dogmatikusok, sikeres és sikertelen gazdasági és politikai vállalkozók.”⁵⁰ Kétségtelen tény, hogy senki nem ugyanazt éli át ugyanabban a korban, ugyanazon események megtörténtekor mindenki másképpen örökíti meg élményeit, tapasztalatait. A személyes érintettség befolyásolja az élmények befogadását és az emlékezést is. A szubjektív megnyilatkozások esetében az interpretáció jellege a lényeges, az, hogy mire és hogyan emlékeznek, hogyan szelektálnak az események között a szerzők. Mint korábban is utaltam rá, a források feldolgozása nem a harci cselekmények leírását teszi elsősorban lehetővé, bár sok esetben azt is pontosíthatják a naplók adatai. A legfontosabb, hogy kialakulhat-e egy olyan változata a történetnek, melynek kereteibe illeszthetők az események egyéni interpretációi, de már senki nem akarja saját verzióját az egyetlen „igaz” történetként elfogadtatni.

A katonák jórészt a korpropaganda és a kiképzés során szerzett sztereotíp képzetekkel vonultak a harctérre, ezeket módosították az első világháború orosz frontján küzdő vagy hadifogságot elszenvedő előző generáció elbeszélései is. Ehhez társultak azután – egyre elementárisabb erővel – a napról napra gyarapodó személyes tapasztalatok. A naplók ezt a „tanulási-rögzítési” folyamatot őrizték meg máig, és ez válhatott volna az alapjává egy új közösségi élménynek. Magyarország második világháborús szereplése azonban kibeszéletlen maradt, a háború után kialakult új politikai helyzetben nem kristályosodhatott ki ez az élményanyag. Az első világháború veteránok környezetük és a társadalom szemében megbecsült hősök voltak, a második világháborúban részt vett katonák viszont – a Horthy-korszak egészével együtt – bűnbakká váltak. A kényszerű elfojtás során azokra a cselekedetekre sem lehettek büszkék, amelyek a harctéri helyállítás, a bajtársiasság rovatba lehettek volna elkönnyvelhetőek. Így a személyes tapasztalatok sokasága nem aggregálódhatott közösségi emlékké, tapasztalattá. Nemcsak a sztálini rendszerre vonatkozó élményekről van természetesen szó, hanem a háborúval kapcsolatos véleményekről is. Gyökeresen ellenkező propaganda és ebből építkező ellen-sztereotípiák fedték el újra a valóságot. Ezért lehet – utólag még inkább – fontos mindaz, amit a katonák feljegyeztek. Írásaik mentalitás- és társadalomtörténeti szempontból értékesek, mert a pusztulás és az esetleges életben-maradás legközvetlenebb egyedi sorsdokumentumai a Don-kanyarban elszenvedett tragédiának.

MELLÉKLET

Részletek Hidi Antal visszaemlékezéséből

A tényleges katonai szolgálatot Kassán, a Zrínyi Miklós laktanyában kezdtem, hol rádiós távirás, majd személy- és tehergépkocsi vezetést hivatásosként elvégeztem. Leszerelés előtt még GH-s írnoki kiképzést is kaptam.

*

Az újonc katonság meggyorsult, 1941 nyhe szép tavaszán a gyakorlatok kirándulás-számba teltek, a rádiós gépkocsival nemcsak a Felvidéket jártuk, de különösen sokszor Kárpátaljára mentünk harcászati gyakorlatokra.

1941. 03. 30. és 31-én meglepetéssel láttuk, hogy a magyar–szlovák határon keresztül, Magyarországon át Romániába özönlöttek a német gépkocsizó alakulatok, melyek maguk-

⁵⁰ Becskeházi: *Valóság-felépítés az élettörténetekben*, 65.

kal vitték a német repülő katonákat is, akikről már akkor hírek terjedtek, miként fogják a németek az oroszokat hátba támadni. Nem sejtettük még akkor, hogy több, mint valószínű, hogy azok a németek voltak Kassa bombázói.⁵¹

*

1941. 06. 22-én vasárnap: új események, háborús hírek. Kitört a német–orosz háború. Németország hadüzenet nélkül támad. [...]

1941. 06. 26-án Kassa bombázása.

*

1941. 07. 04-én Kolomeába érünk. „Pihenő”, de milyen? Rettenetes állapotok.

07. 04. péntek. Kolomea város, de milyen? A „felszabadult” lakosság egymást üti-veri, a zsidókat összeszedik és elhajtják a város közepén lévő parkba, ahol a Sztálin, Lenin szobrokat bontatják le velük, miközben ütik, verik őket ... Itt egy sírva könyörgő zsidó lányt akarok kimenteni, de egy géppisztolyos német katona géppisztolyát rám fogva szándékomat megakadályozza. Amíg rám fogott géppisztollyal németül ordított, a zsidó lánynak sikerült elmenekülnie.

*

1941. 07. 08–9-ig élelmet szállítok.

Az előrenyomuló csapataink után érkező ellátó gépkocsizó alakulatok rádiósaiktól hallottam először, hogy a mi zászlóaljunk előtt a hegyivadász s vele együtt a zászlóaljunk amikor átlépték a határt, a határátlépés hadüzenet nélküli volt.⁵²

1941. 07. 10-én átlépjük a régi (1939) orosz határt Szantrics(?) folyónál, majd elérjük Kamenyec-Podolszkij városát. Összebombázva német bombázók által ... a romok alatt halottak temetetlenül ... a lakosság nagyrészt elmenekült. Amikor én odaérkeztem a meg-rakott gépkocsival, a kihirdetett „szabadrablás” dúlt ...

Számomra érthetetlen események: a legénység, a tisztok valósággal rabolnak, élelemtől kezdve a végvásnakig mindent összehordanak. Álltam a gépkocsim mellett, és én még mindig nem értettem semmit. Például: velem, a gépkocsioszloppal jövő gépkocsivezető, egy földbirtokos fia egy tucat ökörláncot húzott gépkocsijához, én azt gondoltam, hogy a rossz utakon összeszakadozott hálócok helyett kellene. Amikor megkérdeztem, minek az neki, azt válaszolta: Tudod te, milyen jó lesz az nekem, ha haza megyek. Atyaúristen, ez az ember még ott, ahol azt sem tudta, hogy egyáltalán hazaérünk, de ő, a nagygazda az ökreire gondolt ... De én egy hangszerüzlet előtt álltam meg, ahonnét táskagramafonokat, lemezeket, hangszereket cipeltek ki a katonák, s mivel zeneszerető vagyok, önkéntelenül magam is be-mentem. Összetört hangszereken, lemezeken én is végigmentem a pult mellett, amikor nem láttam számomra elvihetőt, látva tanácsalanságomat egy ismerős katona azt mondta, menjek be a raktárba. Ott is már csak fent a galérián találtam egy orosz balalajkát, amit azonnal hónom alá vettem, de azon nyomban a bolt előtt egy szentori mélyhangú kiabálásra figyeltem fel, aki valahogy ilyenképpen ordított: civilizálatlan emberek, barmok, állatok ...! Csattogott a korbács azokon, akik az ajtón a boltból kifele tartottak, én hónom alatt

⁵¹ Lásd a 43. jegyzetet.

⁵² 1941. június 27-én, a kassai bombázást követően megtörtént a hadiállapot bejelentése Magyarországon és a Szovjetunió között. A háború után sokáig tartotta magát az a nézet, hogy Horthy Miklós kormányzó törvénytelenül járt el, amikor Bárdossy László miniszterelnök javaslatára jóváhagyta ezt a lépést, de az 1920/XVII. törvénycikk, a kormányzói jogkör kibővítése felhatalmazást adott erre.

a balaljkával, egy székkel, valami olyasfélével kinyomtattam a kirakatot, és úgy menekültem, miközben egy magasrangú magyar katonatiszt osztogatta a kijövő katonákat ... Szabad rablás volt engedélyezve 24 órára, én még magamhoz vettem 12 darab inget, mert nem volt időm mosni, és egy láda meggypálinkát, mert 72%-osnak volt feltüntetve, gondolva, jó lesz fertőtleníteni sebesülés esetén vagy balesetnél ...

Továbbmentem sétaképpen, és egy nagy ház előtt a bejáratán keresztül kihallatszott az utcára női sikoltozás és ukránul segítségkérés ... beszaladtam ... egy hadapród őrmester kezében a pisztoly, egy nőt akart megerőszakolni ... az én pisztolyommal kiütöttem a kezéből a pisztolyát és az én pisztolyommal kényszerítettem az épület elhagyására, vele együtt távoztam ... Feljelentéssel fenyegetett, de én vele többé nem találkoztam, más alakulatnál szolgált.

*

Körülbelül 9. hó 3-án és 4-én egy délután szép, tiszta szinte nyári időben gépkocsim mellett karbantartással voltam elfoglalva, amikor az udvaron egy orosz katonaruhás, mezítlábbas embert, kezeit hátrakötve egy kötélen a zászlóaljunk brutálisnak ismert jutasi törzsrőmestere⁵³ és más magyar katona korbácsfélével verve hajtották maguk előtt, be az utcai L alakú épület boltjának raktárpincéjébe. Az ütésektől ordító orosz katona hangja ki-kihallatszott. Akik látták, már akkor azt mondták, hogy a háta véresre van verve. Bujdosó orosz katonatiszt volt, akit a falusi svábok árultak el, hogy hol bujkál. Így esett magyar fogságba.

A ház, melynek udvarán állomásoztunk pihenőben, az egy sarokház volt, melynek üzlethelyisége üres volt, a főutcára nézett, az alatta levő pince raktárbejárata az udvarról [nyílt], tölgyfából, az ajtó kétszárnyú volt, mindegyik szárnyán lánc lógott, azért, hogy a zárásnál azokat összerakva lakattal vagy egyszerűen csak egy vasrúddal összefogva kívülről be lehetett zárni, illetve csukni. A pince ablakai az utcára nyíltak, de oly kicsik és oly magasan ráccsal ellátva, hogy a pincéből az utca felé megszökni nem lehetett. Az orosz katonatiszt gúzsbakötve, kezei háta megett a lábaihoz kötözve, összecsucolva oldalt tudott a földön feküdni. Az L alakú épület főutcai bejáró kapujától a főutcán még egy épület volt, amelynek a kapuja közös. A házban egy öreg ukrán asszony lakott két lánnyal, akikhez bejáratos voltam, fürdés, mosakodás, meleg étel stb.

Az idős ukrán asszonytól és a lányoktól tudtam meg azt, hogy az elfogott orosz a katonatiszt, és a háború előtt a faluban egy ideig párttitkár volt, s ezért árulták el a falusiak...

Aznap este vacsora után az udvaron összejöttek a hadtáp és a törzs tisztjei, akik elhatározták, hogy másnapra halasztják az orosz tiszt kihallgatását ... Mivel a zaporozsjei harcokban szinte tartalék nélkül mindenki részt vett, és mivel az éjszakai őrseget meg kellett kettőzni, engem is felszólítottak pihenőre korábban azzal, hogy éjjeltől nekem kellett egy másik gépkocsivezető bajtársammal az orosz foglyot őrizni. Úgy is lett, én éjjel előtt az utcán a pince ablakai alatt, a társam az udvaron a pincebejárat előtt felfegyverezve tartottuk az őrseget. Én egy idő után le-lenéztem a pinceablakon az orosz katonatisztre, aki igencsak fájdalmas nyögéseket hallatott, mire én egyre csak beszéltem és kérdezősködtem. Egy jó ideig nem is szólt, de egyszer csak megszólalt – káromkodva szidta orosz módra anyámat, és Fritznek szólítva elküldött ... Mire én értésére adtam, hogy nem vagyok Fritz ... magyar [vagyok] ... Mire még jobban bemérgelte magát, jól emlékszem, hogy aztán már csak azt emlegette, hogy akkor mi, magyarok mit keresünk Ukrajnában ... Soha nem fogom tudni megmagyarázni magamnak sem, hogy mi készítetett a következő lépésekre:

⁵³ A Veszprém melletti Jutason volt keménységéről ismert altisztképző iskola.

Hajnal felé lehetett, eljött a váltás ideje, én mentem az udvarba, és társam az utcára őrt állni. Én előző nap délutánján a falu szélén egy házban kora reggelre tejre voltam meghívva. Ez adta az ötletet, hogy a magam kulacsát és az őrt álló társamét kivigyem az utcára, és azt mondtam neki, hogy menjen el ahhoz a házhoz, és hozza el a tejet. Az el is ment, neki szándékomról nem szóltam, hisz még magam sem tudtam, mit teszek ... amikor társam eltávozott, odamentem a pinceajtóhoz, annak láncából kihúztam a vasrudat, két szárnyát kitártam, és a lépcsőn lementem a pincébe, és hozzáfogtam a fekvő orosz megkötözött kezeinek és lábainak kiszabadításához. Az orosz katonatisztet vizes kötéllel kötötte gúzsba a jutasi törzsőrmester, azt bizony kézzel nem tudtam [kioldani], kihúztam éles bajonettet, a „szuronyt”, és annak éles hegyével, majd élett is használva siettemben a kezemet is elvág-
tam, mire sikerült kiszabadítani, megszabadítani a kötelektől. Akkor döbbsentem rá, hogy baj lesz, amikor az orosz a kötelektől megszabadulva nem tudott felállni. Teste, lába elzsibbadva, nem bírt magától felállni. Megijedtem, ijedtemben még a karabélyt sem vettem le a vállamról, úgy támasztottam fel, karját a nyakamba akasztottam, és elindultam vele a lépcsőn. Azt az utat – a lépcsőn mégis sikerült feljutni, de a pinceajtó előtt még mindig görcsösen a nyakamba kapaszkodott, hiába könyörgtem neki, hogy »psli bihom«⁵⁴... sírt és csóskolt ... Hajnalodott, mire az utcán fütyörésző lépések közeledtek, tudtam, hogy a parancsnokom csicskása jön. Most már ellöktem magamtól az orosz katonatisztet, aki először tántorogva, majd futva az udvaron végig az ott levő kerítésen átlendülve eltűnt ... Elkezdtém kiabálni: Megszökött, megszökött! Egy a házban és a gépkocsiülésben alvó szakaszvezető rám kiabált, hogy lőjél, lőjél. A karabély még mindig a vállamon, eszembe sem jutott, hogy a levegőbe kéne lőni, és az is mentségemül szolgálna [...], mint ahogy az elején mondtam, azt sem tudtam, mit teszek, vagy tán milyen következményekkel járhat ...

Eltűnt az orosz katonatiszt, de csak egy napra, engem letartóztattak, ugyanúgy megkötöztek és egy félkész istállóba zártak, melynek gerendázata és cserépfedele kész volt, csak a mennyezete hiányzott. Keresték a szökevényt, míg másnap a falusi asszonyok napraforgó táblában magot szedve rá nem találtak, és ismét elfogták. Megint a pincébe hurcolták, iszonyúan összeverték. Engem kezdtek először kihallgatni, bakancsomat levették, félmeztelenre gatyára levetkőztettek, hátrakötözött kezeimre egy hosszú kötelet kötöttek, majd öthat, hideg kútvízzel megtöltött vedreket raktak le a helyiség közepére. Engem az egyik gerendán átvett kötéllal a földtől egy méter magasra felhúztak. Hátrakötözött kezeimmal, amíg erővel bírtam, olyan „z” alakban csüngtem alá. Elkezdődött a kihallgatás, miközben a jutasi őrmester, mivel balkezes volt, hol az egyik, hol a másik kezével arcul ütött, a kötélén hol jobbra fordultam, hol balra. Majd amikor ájulni kezdtem, számolásra szólítottak fel. Én nem számoltam, de nem válaszoltam semmilyen kérdésre sem. Úgy gondoltam, nekem már mindegy. Ahogy közeledett az ájulás, úgy szűnt a fájdalom, de amikor elvesztettem az eszméletemet, leengedték a kötéllel a testemet, és az odakészített hidegvízzel felloccsoltak. Ahogy az elállt vérkeringés a kötéllezülés után és a hidegvíz hatására megindult, borzasztó fejfájás kíséretében, mintha a szívemet késsel hasogatták volna, [saját] artikulálatlan ordításomat hallva, kegyetlen fájdalmak közepette tértem magamhoz – ez volt a fájdalom, és nem az, amikor ismét felhúztak, és ütöttek, mert jött az ájulás, vele szűnt a fájdalom. Ötször (5) vesztettem el eszméletemet, ötször locsoltak fel, s mikor kioldották köteleimet, úgy hanykolódtam a földön, mint a kígyó, melynek levágták a fejét ...

A zászlóalj orvosa az ajtóból nézte végig kínvallatásomat, de csak akkor jött oda hozzám, én akkor láttam meg, amikor a földön hatodszor is elvesztettem az eszméletemet, rettentő fájdalmakra újra eszméletre tértem, falnak nekitámasztva a földön ültem. Felnéz-

⁵⁴ Indulás, futólépés! – hibás oroszul.

tem, lábaim közt egy lavór vagy tálféle volt szappanos vízzel megtöltve, azon túl velem szemben egy alacsony széken ült az orvos főhadnagy, s kezeimet kezdte masszírozni. Erre nagyot ordítottam, és a felhúzott lábaimmal a tálat az orvos ölébe rúgtam. Az orvos eltávozott, még egyszer a pincében a szembesítésnél láttam, de többé sohasem, azóta sem. Ismét elvesztettem az eszméletemet, nem tudom, mit tettek velem, csak mikor újra magamhoz tértem, álltam a falnak támasztva, és fogtam a nadrágomat, melyben nem volt nadrágszűj. Elsőnek sírást hallottam, s amikor magam elé, a sírás felé néztem, előttem térdelve Kópalkó Pista katonatársam (kassai volt) térdelt. Azt kérdeztem: Pista, miért sírsz? Válasz: mit üzensz édesanyádnak? Tudtam már, hogy az mit jelent. Ő, aki távirás volt, vette a hadosztály táviratait rádió: kihallgatásuk után agyonlőni. 1941-ben, Ukrajna megszállásánál még hadbíróság nem volt ...

A kihallgatást folytatták: levittek a pincébe az orosz katonatiszttel szembesíteni. Volt egy főhadnagy, aki tudott oroszul, németül, mert mindkét nyelven faggatta az orosz foglyot. A kérdései először arra irányultak, én eresztettem-e szabadon. Én oldottam-e ki a köteleket, és hogyan? Amikor rám nézett, felismerhetetlenül véresre volt verve az arca is, és amikor szemembe nézett, úgy emlékszem, még a lélegzetem is elállt. De az az ember csak a fejét mozgatta, nem, nem. A kínzást az orosz foglyon folytatták, a földön durva tengeri só volt elszórva, véresre vert meztelen talpaival abban kellett ugrálni, és amikor vízért – vodu – könyörgött, véres arcát, ajkait a sóba nyomkodták. ... Nem emlékszem, hogy kerültem ki a pincéből. ... Egy nagy dézsában meleg vízben az ukrán asszony és két lány masszírozott ... elindult bennem a vérkeringés, de a jobb kezem még sokáig béna volt, menet közben a gépkocsivezetésnél a mellettem ülőnek a sebességváltásban segítenie kellett.

1941. 09. 05-én délután az elfogott orosz tisztet kihallgatása után, úgy emlékszem, kivitték a faluszéli határba, egy út mellett vele ásatták meg sírját – én ugyan nem akartam elhinni, de katonatársaim így mondták, és a maga által ásott sírgödörbe magyar katonák lötték, és utána elásták. Még azt is mondták, hogy az orosz fogoly kezeit az ég felé tartva Sztálint emlegette. [Itt a gépirásos szövegben kézirásos kiegészítés: „Valóságos háború!”]

Az én kivégzésemre azért nem került sor, mert a parancs úgy szólt, hogy velem együtt ki kellett volna végezni a parancsnokomat, amiért egy gépkocsivezetőt őrségbe állított, tudniillik gépkocsivezetők őrszolgálatba nem voltak vezényelhetők. Azért, hogy a felelős tiszteket mentsék, így hadbíróság hiányára való tekintettel az én felelősségrevonásomtól is eltekintettek. Feljegyzéseim szerint az én parancsnokom helyett, kit leváltottak, Taskovics Ákos hadnagyot nevezték ki. Enyhítő körülménynek számított nálam az is, hogy nem volt több gépkocsivezető.

1941. 09. 05-én az oroszok visszafoglalják a Dnyeper nyugati partját, síneken mozgó nehéztüzérséget is bevetnek Zaporozsje város védelmében, így verték vissza a magyar csapatokat is a zaporozsjei vízierőműtől. Az oroszok mindaddig védik Zaporozsjét, míg a sok ipari gyárból el nem szállítják a gyári berendezkedéseket az Uralon túlra.

09. 06. egy eddig még nem látott bombázó és vadászrepülő, orosz Rata vadászgépek légi harcát nézem, míg ismét vadászgépek lőnek bennünket a gépkocsi menetoszlopban. Árokból nézzük ...

09. 07-én ismét részt vesz a zászlóalj a zaporozsjei harcokban.

*

A gépkocsioszloptól lemaradva a nagy hőségben megszomjaztunk, de inni csak úgy lehetett, ha előbb az ott lakó falusival kóstoltattuk meg a vizet, mert parancsba volt adva, hogy a vizet megmérgezzük. Gépkocsival megálltam, és a gépkocsi parancsnokával, egy szakaszvezetővel bementünk a házba, az volt a célunk, eszünk, vizet iszunk, ha jó, és úgy me-

gyünk tovább. Ez a ház olyan tipikus ukrán falusi ház volt, alacsony kerítéssel, bent a szobában a szobabejárattól jobbra lapos tetejű kemencével, jó nagy „suttal”, utca és udvar felőli ablakok közt sarokpad, asztal, szemben az ágy fölötti falon egy hosszú fali polc, azon egy nagy üveg kovászos uborka, félig. A kemence mellett állt egy középkorú asszony, karján két apró pityergő gyerek, szoknyájába kapaszkodva talán egy féltucat, a kemence tetején egymás mellett feküdvé is vagy négy gyerek, de a sutból állva is jónéhány. Lehetett vagy tizenöt apró kis emberke úgy egy és öt éves korig. Amíg én az asszonnal farkasszemet néztem azon gondolkodva, kié lehet ez a sok gyerek, addig a szakaszvezető a velünk lévő három rakodókísérővel leültek az aszal köré, és nekifogtak az evéshez. Én beszélni kezdtem az asszonnal, ki ő, és kié a sok gyerek. Elmondta, a menekülő falusiaktól lemaradt vagy árva gyerekek, akiket ő összeszedett a faluban, s velük csak idáig, a falu széléig tudott menekülni. Sem élelem, sem más, csak ez az egyszobás ház, amelybe be tudott előlünk menekülni. Az üveg félig kovászos uborkával, más élelem híján. A szakaszvezető, amint meglátta az uborkát, levette a polcra, s mire én megláttam, hogy enni akar belőle, elfogott az indulat, pisztolyommal zavartam ki mindenkit, ordítottam is. Megragadtam valamennyi konzervet és kenyeret, bevitettem az asztalra, visszafordulva elindultam a gépkocsival, úgy emlékszem, senki sem beszélt egymással, de talán nem is ettünk ...

*

1941. december 2-ig gépkocsik javításán dolgozom, míg az enyém is el nem készült, ekkor 16 tehergépkocsit ládákkal megrakodva, amelyek hazatért tiszték lakhelyének címével voltak megrakodva, a ládák tartalma „zabrált” ikonok, különböző tárgyak, még gyermekjátékokkal voltak megtöltve. A gépkocsioszlop elől egy parancsnoki gépkocsival, hátul egy szerelő-javító gépkocsival elindult.